

Більшість членів цієї громади – це молодь, переважно частиною – чоловічої статі, чиє нерозвинене мислення схильне до абстракції та міфологізації реальності та легко піддається хибним квазілогічним та квазінаучним аргументам. Легко простежується вплив російської течії інглізму, з їхніми ідеями телегонії та арійських вед, а також расистськими та антихристиянськими уявленнями. У цієї громади також спостерігається тягіння до тоталітарної ідеології і небезпека заперечення цінності людської індивідуальності та свободи.

1. Записано 12 вересня 2009 р. в м. Курортному АР Крим зі слів респондента Сва Святослава Миколайовича. 2. Dowden Ken. European Paganism. – London, 2000. 3. Ivakhiv Adrian. The Revival of Ukrainian Native Firth // Modern Paganism in World Cultures. / edited by Michael F. Strmiska - California, 2005. 4. Pike Sarah M. Earthly Bodies, Magical Selves. Contemporary Pagans and the Search for Community. - California, 2001. 5. Горшков А. В. Старославянский язык. М. 2002. 6. Культура. Язычество

христианство иудаизм и... – К.: Фаире, 2009. 7. Лозко Г. Коло Свароже. Відроджені традиції. – Український письменник. – К., 2004. 8. Лозко Г. Українське язичництво. – К., Український центр духовної культури. – 1994. 9. Религиоведение: энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. 10. Решение судебного заседания, состоявшегося в г. Омске 30 апреля 2004 г., по делу о ликвидации местных религиозных организаций Древнерусской Инглистической церкви Православных Староверов – Инглингов [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <http://chertogisva.narod.ru/links/inglingi.htm>. 11. Славяно-Арийские Веды. Книга Первая.– Омск: Асгард, Родович, Галерея, 2007. 12. "Славяно-Арийские Веды о строении Вселенной и истории Человечества" [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <http://www.slavyanin.info/node/50>. 13. Э. Фромм. Бегство от свободы.– М.: АСТ, 2009. 14. Шнирельман В.А. Неоязычество и национализм: Восточноевропейский ареал // Исследования по прикладной и неотложной этнологии Института Этнологии и антропологии РАН. – М., 1998. – № 114. 15. Яшин В. Б. Церковь православных староверов-инглингов [Электронный ресурс] /– Режим доступа: http://www.ic.omskreg.ru/~religion/kult/neoyaz/trop_2.htm

Надійшла до редколегії 17.04.09

Л. Медведська, асп.

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ БОРЬБИ ЗА МОСКОВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

The peculiarities of the political confrontation of Natalia Naryshkina and tsarevna Sophia are analysed on the basis of the works of the Russian historians.

Особенности политического противостояния Натальи Нарышкиной та царевны Софьи анализируются на основе работ российских историков

Як відомо, прихід до влади Петра I у Московській державі поклав початок перетворенню її на Російську імперію. Парадоксально, але після гострої боротьби за престол із таким серйозним конкурентом, як його сестра, Петро I згодом посприяв воцарінню на цьому троні жінки – першої самодержиці в російській історії. Проте, дослідження проблеми появи жінки на російському престолі було б неповним без висвітлення протистояння двох аристократичних кланів у Московській державі кінця XVII ст.; адже не можна залишити поза увагою ті історичні моменти, коли до влади в Росії приходила жінка або ж отримувала значимі важелі впливу управління країною. Аналіз суто жіночої поведінки у "коридорах влади" дає можливість для розуміння глибинних процесів народження та становлення політичної самосвідомості жінки в Росії. Висвітлення у російській історіографії гендерного аспекту політичної боротьби, яка розгорнулася наприкінці XVII ст. між Петром та Софією Романовими, є важливою складовою у ланцюжку дослідження проблеми жіночої влади в Росії, і саме ця складова визначає актуальність даної теми.

До завдань, що стоять перед автором даної статті, слід віднести висвітлення історіографічних образів матері та сестри Петра I як жінок, що уособлювали ворожнечу двох угруповань, та з'ясування значення, яке надавали російські історики гендерному аспекту у контексті тих подій.

Історія приходу до влади Петра Олексійовича Романова висвітлена у такій кількості монографій, статей, дисертацій та науково-популярних робіт, бібліографічний перелік яких міг би бути сформований у окрему книгу. Питання здобуття престолу майбутнім реформатором Росії навряд чи можна назвати предметом гострої дискусії у російській історіографії. Проте погляди дослідників на політичну ситуацію, яка склалася навколо Петра напередодні його воцаріння, не можна назвати однастайними. Кланові зведення рахунків між Милославськими та Нарышкиними, сімейно-політична інтрига, сплетена без участі молодого царевича – ці аспекти проблеми привертають увагу сучасних російських дослідників. Прихильники гендерного підходу в історії не залишилися осторонь, результатом

чого стала поява ряду нових гіпотез стосовно політичної боротьби в Росії кінця XVII ст.

Безумовно, центральною фігурою в історичних працях, присвячених тому періоду, була і залишається постать самого Петра I – монарха, у історіографічному "саяві" якого губляться як його попередники, так і наступники. Загалом історіографічна, белетристична та, як наслідок, народна популярність російських правителів могла б бути схематично зображена як вісь "Іван-Петро-Катерина". Один "Грозний" і двоє "Великих". Саме цей "тріумвірат" зрівав левову частку аплодисментів істориків, письменників та читачів. Що ж до інших російських правителів, то уявлення про них пересічного любителя історії являють собою ряд парадоксів: Олексій Михайлович Тихий – згадується Соляний і Мідний бунти; освічена, дипломатична царівна Софія асоціюється з непривабливою, похмурою "дівцею за ґратами", якою її, ніби глузуючи над історією, зобразив Ілля Репін ("Царівна Софія у Новодівочому монастирі", 1879). Але саме Софія, дочка царя та сестра майбутнього імператора, саме ця жінка постать відкинула таку історіографічну "тінь", яка ледь не затулила постаті трьох самодержавних імператриць I половини XVIII ст. Дослідники визнають значимість постаті царівни Софії не лише у тогочасній Московській державі, а й у політичному майбутньому російської історії. Історичну роль цієї жінки досить цікаво визначив та прокоментував І. Андреев: "...перш ніж назавжди зникнути у келіях Новодівочого монастиря, вона розсунула кордони допустимого. Тим самим багату у чому здійснила підготовку епохи жіночого правління у наступному столітті" [1, с. 120]. Значно експресивнішою видається оцінка К. Валішевського: "Нарешті, з'явилася при владі Софія та відкрила епоху жіночого панування у цій країні жіночого рабства" [8, с. 120]. Адже недарма серед найвідоміших російських жінок при владі, всупереч хронології, згадують Софію і Катерину II. Але ж між цими жіночими долями, їх властолітвом та шляхом до трону – майже три чверті століття, двірцеві перевороти, "калейдоскоп" монархів. Між ними – чотири жінки: три імператриці, одна правителька. Чому ж царівна Софія – на перший погляд,

всього лиш невдаха, яку спіткала "політична смерть" та довічне ув'язнення, чому саме вона стала однією з найпомітніших жінок-правительок Росії? Чому саме її гордий погляд асоціюється у росіян з поняттям "жінка і влада" – погляд, який так в'яжеться з похмурою "дівцею за ґратами", знайомою нам із шкільних репродукцій Рєпіна? Напевно, це питання задавав собі не один дослідник, простежуючи історичний зв'язок між жінкою та політичною ареною в Росії. Аналізуючи погляди вчених на місце царівни Софії в російській історії, можна провести уявну паралель її історіографічного портрету з картиною Рєпіна: ось вбрання теремної дівчиці плавно перетворюється у сукню тогочасної європейки, на чолі з'являється корона, а погляд із похмуро-настороженого стає впевнено-владним. Саме такою у деяких сучасних працях [5; 6; 7] постає царівна Софія, саме вона вживається потенційною реформаторкою Росії, поступовою, зваженою – такою, якою вона не встигла стати. І якщо більшість істориків були переконані, що Софія не очолила державу, тому що тоді в Росії ще не прийшов час жінки, то ряд науковців висловили гіпотезу іншого характеру: час жінки в Росії прийшов, але жінка перемогла не та. Наталія Кирилівна Нарішкіна, ім'я якої ніби загубилося в тіні століть, мати Петра Великого, зіграла роль сірого кардинала, чії інтриги перевернули хід історії. Саме Наталія Кирилівна нерідко в історіографії виступає винуватицею політичної поразки царівни Софії. І, можливо, саме завдяки їй історіографічний образ Софії іноді так нагадує похмуру героїню картини Рєпіна.

Як відомо, цар Олексій Михайлович був одружений двічі – на Марії Милославській, а згодом – на Наталії Нарішкіній. Прізвища цих двох жінок тісно переплелися в історії – у першу чергу, як символ жорсткого протистояння двох кланів при російському дворі, їх запеклої та кривавої боротьби. Постаті двох жінок – померлої дружини та вдови уособлювали цю боротьбу ще довгі роки після того, як сімейне життя Олексія Михайловича вже нікого не цікавило. Після його смерті на престол зійшов син царя від першого шлюбу з Марією Милославською – Федір Олексійович, рідною сестрою якого і була царівна Софія. Від другого шлюбу з Наталією Нарішкіною у Олексія Михайловича був син Петро, який теоретично теж вважався наступником престолу. Проте, малолітнього сина Нарішкіної за життя Федора Олексійовича, природно, ніхто не розглядав як серйозного кандидата на російський трон. Частково це підтверджується недостатньо високим для царевича рівнем освіти та дещо недбалим вихованням. Звичайно "царевича всі любили, леліяли та, як кажуть, тримали у ваті" [10, с. 6]. Проте, у порівнянні з дітьми Олексія Михайловича від Милославської, Петро не отримав блискучої освіти, належної царському синові. Царівна Софія, в якій, незважаючи на її природній розум, тоді ще не можна було побачити перспективну правительку (як і будь-якій її співвітчизниці загалом), була вихованкою одного з найосвіченіших людей свого часу – Сімеона Полоцького. Вчителем же малолітнього Петра призначили дяка. Ніхто не готував Петра до ролі помазаника Божого, тож в якості вихователя йому дістався дяк Микита Зотов – а про його педагогічні здібності сам за себе говорить титул "святійшого и всешутїйшого Іанікіти". Саме такого звання удостоїться наставник Петра, що розділятиме усі "захоплення" молодого царя, у шокуючому сучасників "всешутїйшому, сумасброднійшому и всеп'янійшому" соборі.

На той період зведена сестра майбутнього імператора – Софія – була вже духовно сформованою особистістю та вбачалася сучасникам свого роду інтелектуалкою. Справді, освічена та допитлива царівна виявила

неабияку сміливість, енергійно поринувши у суспільне життя та, образно кажучи, "гримнувши дверима" терему. Одним із перших кроків стало те, що Софія прийшла до ложа вмираючого брата та чергувала там цілими днями, а згодом влаштувала своєрідну виставу, заголовивши на людях після його смерті. Це дало підставу І. Андрєєву провести цікаву історичну паралель: через багато десятиліть так само гірко плакати і голосити над тілом померлої Єлизавети Петрівни буде велика княгиня Катерина Олексіївна [1, с. 126]. І не останню роль ці гіркі сльози та щира скорбота в очах гвардії зіграють у перетворенні її на Катерину II. Що ж до Софії, то вона, можливо, і не усвідомлювала того, що, привселюдно оплакуючи царя та просячи у народу заступництва, чинить вельми далекоглядно. Здійснивши спробу гендерної репрезентації тих подій, можемо висловити припущення, що царівна рефлекторно обрала ефективну на той момент модель поведінки, яку підказувала їй жіноча інтуїція. Н. М. Коняєв справедливо зазначає, що в династичних справах сльози нічого не вирішують [17, с. 185]. Проте, тонко відчуючи кон'юнктуру, Софія зуміла згодом об'єднати навколо себе досить сильну партію прихильників та маніпулювати такою стихійною і непокірною масою, яку являли собою стрільці. І сидючи біля ложа хворого брата, і публічно оплакуючи померлого, Софія, як це видається більшості дослідникам, талановито зіграла роль та підготувала ґрунт для майбутніх політичних комбінацій. Тим гіркішим стало, на думку істориків, розчарування царівни коли, по смерті Федора Олексійовича, десятирічний Петро був оголошений царем. Адже за Петром Софія не могла не бачити іншої, набагато небезпечнішої для неї, фігури. Мова йде про мачуху Софії, молодшою за яку вона була лише на 6 років і яку дуже не любила [2, с. 13]. За свідченнями істориків, царівна називала Наталію Кирилівну "ведмедихою, яка Бог знає звідки забігла у нашу родину" [17, с. 185]. Навколо Софії згуртувалася партія Милославських – і розпочався новий етап існування своєрідної "антинарішкінської" коаліції. Подальші події, до яких привело це зіткнення кланових угруповань, детально висвітлені істориками різних періодів. Стрілецькі заворушення, жорстокі розправи, кривава "Хованщина" – усі ці події дослідники пов'язують, у першу чергу, з іменем сумнозвісної сестри Петра І.

Історіографічний образ царівни Софії у працях російських дослідників не можна назвати однотонним – такою кількістю барвистих оцінок він рясніє [3; 4; 9; 19; 25; 30]. В її характері переплелися старозавітні і досить сучасні риси жінки того часу [12, с. 501]. Зрозуміло, що сучасники Петра І та історики післяпетрівського періоду виявляли до особистості царівни негативно-презирливе ставлення, зображали її ворогом блискучих петровських реформ, закостенілою апологеткою старовини, символом невігластва. Навіть один із перших дореволюційних істориків, що присвятив свою роботу безпосередньо російським жінкам, Д. Л. Мордовцев, пише про "систематичну боротьбу проти російської старовини, яку розпочав Петро, в обличчя шанувальниці цієї старовини, своєї сестри, царівни Софії та першої дружини, цариці Євдокії" [20, с. 131]. Сам Петро І говорив про сестру: "Шкода, що при великому розумі своєму має вона велику злість і підступність" [12, с. 501]. Як вірно підмітив І. Андрєєв, історики найчастіше висловлювали своє ставлення до царівни, виходячи з оцінки Петра та його діяльності – якщо вона була позитивною, то в результаті "зворотно пропорційної залежності" навіть кращі якості Софії набували зловісного відтінку [1, с. 118]. І, ніби для рівноваги, особистості Софії у таких випадках протиставлялась особистість Наталії Кирилів-

вни – перед нами поставав образ відданої матері, знедоленої жертви політичних амбіцій царівни. Наприклад, С. С. Комісаренко у статті, присвяченій асамблеям, стверджує, що гнітюче враження на психіку юного Петра справило "несправедливе" правління Софії, незаслужене приниження матері, затхлість московських теремів та відсталість боярського життя [16, с. 125].

Лише на кінець XVIII ст. припадає поява перших спроб зняти хоча б частину таких звинувачень із царівни. Одним із перших свого роду "реанімоліогів" історичної репутації Софії можна вважати Г.Ф. Міллера, який достатньо високо оцінив її діяльність у якості правительки. Протилежними видаються погляди М.Г. Устрялова, який писав про Софію з обуренням: "У той час як Петро, з усім полум'ям душі віддавався науці та мистецтву і, за власним значущим висловлюванням його, "трудився як Ной", злісна сестра його, оточена юрдами, ханжами, марносвятами, крамольними стрільцями, посміла оголосити його ні до чого не здатним, та з боговінчаного чола задумала зірвати царську корону, щоб прикрасити нею своєю злочинну голову" [29, с. 30]. Як бачимо, історик висловлює надто категоричні судження, безкомпромісно оцінюючи постать "злісної сестри" Петра І. Загалом за царівною Софією в історіографії закріпилося прізвисько "російської Пульхерії". Не залишився осторонь від проведення візантійських паралелей й І. Є. Забелін – щоправда, історик бачить у Софії втілення візантійських ідеалів, жінку, яка твердо та непохитно намілилася вести боротьбу з мачухою, йти до своєї властолубної цілі, очолити рішучу змову проти брата та його родини [11, с. 336]. Політичні амбіції царівни підкреслює М. М. Карамзін, проте це не завадило йому назвати Софію однією з "великих жінок, створених Росією", достойною називатися сестрою Петра Великого [13, с. 158]. Разом з тим історик пише про те, що властолубство Софії поклато на нього "сумний обов'язок стати її обвинувачувачем" [13, с. 158]. Окремо слід виділити думку К. Валішевського, який на основі великої кількості використаних ним джерел, прийшов до висновку, що царівна Софія була вельми нерозбірлива у засобах здобуття влади. Створений Валішевським історіографічний образ вражає темними відтінками, якими наділив його історик. Описуючи стрілецький бунт та видачу стрільцям Івана Наришкіна, Валішевський підкреслює, що, попри намагання деяких дослідників зняти відповідальність із царівни, "у ці криваві дні горя та нещастя торжествувала одна Софія" [8, с. 36]. Зобразивши царівну безпринциповою злочинницею, що увірвала свою частку влади, Валішевський практично не зупиняється на моментах, коли на перший план виходила її боротьба з Наталією Кирилівною. Остання вбачалася досліднику не лише люблячою матір'ю, сполоханою загрозою, що стояла перед її сином, не просто вінченою вдовою, що доживала віку у своєму теремі. Історик зазначає: "Із самого свого вступу до Кремля Наталія чинила там скандали своїми напіванглійськими виїздами. Хіба це не вона намілилася підняти кутік фіранки, опущеної на скло карети! Петро усуне зовсім цю фіранку! Материнська спадковість залучила його до центру європейського просвітництва" [8, с. 40-41]. Загалом ми можемо помітити в праці Валішевського відверту симпатію до постаті Наришкіної та неприязнь з відтінком сарказму по відношенню до Софії, а також неприховане глузування над її зовнішнім виглядом.

Історична паралель "Наришкіна-Софія", проведена одним із найяскравіших представників дореволюційної історіографії – В. Й. Ключевським – на перший погляд, обмежується наведенням цитати князя Куракіна. Останній пише, що після семилітнього правління царів-

ни Софії, веденого "в усякому порядку та правосудді", коли "торжествувало задоволення народне", настало "непорядне" правління цариці Наталії Кирилівни [15, с. 123]. Проте, один із підзаголовків своєї лекції Ключевський назвав "Правління цариці Наталії", що, здавалося б, мало свідчити про те, що історик розцінює її як політичну фігуру, достойну суперництва з царівною Софією. Однак, проаналізувавши текст, ми бачимо, що дослідник знову ж таки обмежується цитуванням слів Куракіна стосовно Наришкіної – "була правити некапabelь, розуму малого" [14, с. 88]. Таким чином, спостерігаємо, що у контексті викладення свого бачення політичної боротьби кінця XVII ст. Ключевський оминає проблему жіночого протистояння, не вбачаючи у Наришкіній серйозного політичного гравця. Своє ставлення до боротьби кланів дослідник підсумовує досить своєрідно: "У цьому придворному товаристві немає сенсу шукати поділ на партії стару та нову, консервативну та прогресивну: боролися дикі інстинкти та звичаї, а не ідеї та напрями" [14, с. 96].

Натомість, М. Костомаров визнає за царівною Софією рідкісний розум та здібності. Разом з тим історик зазначає: "На чолі правління стала дівиця, подія небувала для тогочасної Русі. Проте не варто вбачати у ній ознаки докорінної зміни понять, що панували в Росії; подія ця сталася сама по собі внаслідок того, що царська сім'я опинилася в таких умовах, у яких не була раніше" [18, с. 224]. Іншими словами, Костомаров, віддаючи належне здібностям Софії, усе ж наголошує, що вона ніби витягнула лотерейний квиток у сприятливих для неї історичних обставинах. Споріднену думку висловлює і С. Соловйов: "Нечувана була раніше справа, неможлива, щоб дівиця, царівна вийшла з терему та прийняла участь у справах державних, а тепер Софія саме це й чинить" [28]. Проте, причину цього явища історик бачить у так званому "дусі часу", усвідомленні необхідності змін. Та й саму царівну Соловйов називає "цікавим явищем", "знаменням часу", "богатыр-царівною". Для нього сестра Петра – приклад історичної жінки, яка звільнилася з терему, але не винесла з нього моральних стримань і не знайшла їх у суспільстві [28, с. 165].

Традиційний "теремний" аспект не залишає поза собою увагою і С. Ф. Платонов, називаючи Софію "особистістю, безумовно, розумною та енергійною, якій задушливо було у тісній напівчернечій обстановці" [23, с. 309]. Саме завдяки освіті, на думку історика, у царівни виробилися широкі запити життя, вона шукала відповіді на питання поза теремом [23, с. 309]. Через століття перекується ця думка із метафорою, вжитою І. Андреевим стосовно царівни – "Горе з розуму"... [1, с. 124].

Як видно із вищезазначеного, слово "терем" не сходинить з тих сторінок праць дореволюційної російської історіографії, які присвячені раповому перетворенню царівни-дівиці на правительку. У радикальних послідовниць історичної фемінології такі оцінки викликали б чергову хвилю обурення: ця історія, підкреслюють вони, писалася чоловіками, а ті, у свою чергу, десятиліття за десятиліттям, сторінка за сторінкою дивувалися небувалим примхам історії: "із терему – в правительки", "з полону – в імператриці". І якщо консервативність думок дореволюційних істориків стосовно цього питання видається адекватною і навіть логічною для їх епохи, то деякі представники сучасної російської історіографії вражають надзвичайною спорідненістю зі своїми попередниками у таких поглядах. Історіографічна мода на слово "терем" ніби законсервувалася – зі сторінок сучасних праць стосовно жіночих правлінь воно теж не сходить. "З терему – на престол?" І між рядками сучасних досліджень читається те ж дитяче здивування, яке "випурхувало" з-під пера істориків два століття тому.

Одним із небагатьох дослідників, якому вдалося б "догодити" прихильникам her-history (термін, який так і не набув поширення; буквально – "її історія"), можна вважати А.М. Буровського, який здійснив спробу розглянути проблему боротьби за владу кінця XVII ст. через призму гендеру. Розвінчуючи образ Петра I як царя-новатора, історик прагне довести, що не Петро повинен був повести Росію шляхом глибоких змін і перетворень, а його сестра-правителька – царівна Софія. Висловлюючи таке, дещо парадоксальне для російської історіографії, твердження, Буровський називає справжньою причиною того, що країна обрала Нарішкіних, стать Софії. Адже, на його думку, саме жіноча стать завадила Софії стати своєрідним знаменом клану Милославських та одноосібно захопити владу [5, с. 26]. Вельми неординарним видається припущення історика про те, що якби у Милославських було знамено чоловічого роду, вони здобули б перемогу у тій політичній боротьбі [5, с. 26]. Слід підкреслити, що в даному аналізі тогочасних подій дослідник застосовує гендерний підхід, акцентуючи увагу не на політичному протистоянні двох аристократичних угруповань, а, власне, на проблемі статевої приналежності і влади. До речі, майже усі історики, пишучи про Софію, наводять слова її сучасника князя Куракіна: "... більше чоловічого розуму сповнена діва" [27, с. 158]. Без сумніву, такий популярний в історіографії штрих до портрету царівни знову ж таки дав би прихильникам гендерного підходу привід для дискусії. А радикально налаштованих апологетів "жіночої історії" – спровокував би назвати комплімент Куракіна сумнівним.

Заслуговеє на особливу увагу і погляд Буровського щодо своєрідної настороженості тогочасного суспільства до жінки-правительки. На думку вченого, країна готова була визнати правлячою царицею Софію, але не обрати. Змиритися, стерпіти, але не добровільно віддати, взявши на себе відповідальність. Росія, на думку Буровського, готова була згодитися з тим, що жінка сидить на престолі за старим принципом – "на безрибі і рак риба" [5, с. 26]. Така гіпотеза виділяє дослідника із ряду істориків, які писали про різко негативне ставлення громадськості до жіночого правління не лише XVII, а й XVIII століть. У більшості праць російських вчених припущення про позитивне чи навіть просто нейтральне сприйняття суспільством жінки на престолі в допетровський період постає як цілковита нісенітниця. Про характер оцінок такого роду яскраво свідчить твердження К. Валішевського про те, що російський розум XVII ст. був схильний до недовіри та майже ненависті до жінок, яке дослідник підкріплює наведенням різноманітних приказок, складених російським народом про жінку [8, с. 117]. А оригінальність погляду Буровського криється у тому, що Софія у ролі потенційної самодержиці в очах історика не викликає обурення суспільства. Дослідник підкреслює, що у царівни були досить великі шанси одноосібно захопити владу, не викликавши тим самим ні народного бунту, ні інших серйозних потрясінь – її кандидатура була б прийнята якщо не із захопленням, то досить спокійно, навіть з деякою долею інертності. Така думка суперечить навіть твердженню однієї із найвідоміших представниць історичної фемінології в Росії Н.Л. Пушкарьової про те, що "жінка на троні ще в 17 ст. здавалася немислимим явищем" [24]. Водночас Пушкарьова ставить царівну Софію в ряд знаменитих росіянок. Відзначаючи високий рівень освіченості Софії, дослідниця підкреслює також своєрідну гнучкість її характеру: "... хитра, із покірним благочестям на обличчі та неприборканими пристрастями в серці вона зуміла більше за інших заслужити довір'я спочатку батька, а згодом і правлячого брата Федора Олексійовича та

наближених до нього людей" [24]. Погляди двох істориків на значимість постаті царівни в російській історії видаються подібними, а не збігаються вони стосовно думки тогочасного суспільства на ймовірність жіночого правління. Свого роду компромісною видається позиція І. Андрєєва: "Трагедія Софії – у її передчасності. Кінець XVII століття – час, коли вона та її подібні мали надто невеликі шанси для перемоги. Софію "терпіли", доки зберігалася її легітимність – право бути регентом при неповнолітніх братах" [1, с. 127]. Повертаючись до припущень Буровського, слід підкреслити, що він – один з небагатьох дослідників, який відстоює гіпотезу щодо відносної лояльності російської громадськості кінця XVII ст. до того, що ними буде керувати жінка. Буровський звертає увагу на своєрідний історичний парадокс – країна обрала Нарішкіних як клан, менше схильний до перетворень, адже, на думку історика, Петро в той час не давав ніяких підстав побачити в ньому майбутнього реформатора. Як тільки Росія отримала змогу обрати – вона обрала стан, менше пов'язаний із перетвореннями країни [5, с. 28]. І знову історик підводить нас до несподіваного висновку: "Хто сказав, що прийжджаючи до Троїце-Сергієвої Лаври, росіяни обирали Петра? Петра і видно не було, і чути... Хто знав Петра? Хто з ним говорив, хто вважав його серйозним фактором політики? А ніхто. Знали його матір, Наталію Кирилівну, Ведмедиху" [5, с. 28-29]. Таким чином, можемо підсумувати, що Буровський одну з головних і політичних ролей у тих, знакових, для майбутньої Російської імперії, подіях залишає за жінкою – Наталією Кирилівною Нарішкіною. Окрему увагу дослідник звертає на тверду, на його погляд, позицію Нарішкіної – "ніяких змін", а також на той факт, що до моменту смерті Наталії Кирилівни ніяких змін в управлінні країною й справді не спостерігалось [5, с. 29]. Саме на основі таких припущень історик говорить про Петра: "Він став царем як знамено незмінності й консерватизму" [5, с. 35]. Серед лавини наукових висновків російських вчених щодо протистояння Петра і Софії як боротьбу "нового" і "старого" відповідно, позиція Буровського являє собою своєрідний історіографічний негатив "фотографії" кінця XVII ст. Своїми характеристиками політики царівни Софії як стратегії повільних, проте невідворотних, змін історик здійснює спробу своєрідної рокировки століттями виписаних історіографічних ролей брата-новатора та сестри-консерваторки.

У розрізі даного питання сакраментальними можна вважати слова історика про Петра: "Він був сином матріарха цього клану" [5, с. 35]. Це твердження заслуговеє на увагу саме тому, що ми ледь не вперше в історіографії зустрічаємо застосування терміну "матріарх" до постаті жінки тієї епохи, яка асоціюється із теремним затворництвом. Широко відоме в історіографії трактування періоду 1725-1796 рр. як часу "російського матріархату". Проте, безумовною заслугою Буровського можна вважати спробу зобразити з гендерним забарвленням боротьбу кланів Нарішкіних і Милославських. Не ризикуючи перебільшити, можемо твердзувати, що дослідник центральною постаттю у тих визначальних подіях вважає постать жінки – нехай жінки-матері, жінки в тіні престолу, проте саме жіноча фігура видається історично найбільш вагомим на тлі тієї історично значимої боротьби між сестрою та братом.

Твердження Буровського у деяких аспектах опираються на історичну спадщину його старшого попередника – С.Ф. Платонова, який теж здійснив спробу повернути увагу до ролі Наталії Кирилівни у невдалій політичній "кар'єрі" царівни Софії. Проте спорідненість думок двох вчених видається такою лише на перший погляд. У процесі

зображення взаємної ненависті мачухи та пасербиці, під пером Платонова народилося два сильних характери, дві жіночих постаті як два флюгери, кожен із яких показував Росії свій шлях. "Одна (Софія) жила теперішнім, знала, що влада її впаде незабаром, із повноліттям Петра, і не бажала цього. Інша (Наталія Кирилівна) була позбавлена влади, була в опалі і знала, що скоро син поверне їй належне місце у палаті, всі її надії були у майбутньому" [23, с. 309]. При цьому Платонов підкреслює, що ця боротьба двох жінок носила вже не суто родинний характер, це була боротьба політична.

Широко розповсюдженою є думка про те, що Наталія Кирилівна не хотіла влади для себе, вона старалася для сина – начебто, її боротьба із властолюбною царівною була осяяна священною материнською любов'ю. Зокрема, М. Устрялов із певною долею пафосу називає Наришкіну "матір'ю, що тремтіла за сина" [29, с. 36]. Існують також припущення відносно того, що європейзована вихованка Артамона Матвеева піклувалася про долю російської держави, що "зависла" між заскоруюлою старовиною та світлим майбутнім – саме тому боролася за престол для свого сина, який поведе країну новим шляхом. У чомусь така гіпотеза нагадує традиційне для російської історіографії твердження про причини загибелі царевича Олексія – начебто, батько не міг допустити, щоб син відкинув Росію назад.

Аналіз робіт російських істориків, на жаль, не дає підстав сформувати цілісну картину образу Наталії Кирилівни Наришкіної в російській історіографії – надто вже погляди дослідників на постать матері Петра I нагадують байку про лебедя, рака та щуку. Чим же керувалася Ведмедиха у своїй тіншовій боротьбі за російський престол – сліпою материнською любов'ю, патріотичним бажанням модернізації батьківщини чи банальною жадобою влади? Можливо, просто лаври Олени Глинської "не давали їй спати"? На жаль, аргументація жодної з груп дослідників не витримує критики опонентів. Чомусь у тій родинно-політичній боротьбі роль напівзабутої Наталії Кирилівни викликає більше дискусій у російській історіографії, ніж роль її знаменитої суперниці – Софії. І це – на фоні чергового сумнівного компліменту від князя Куракіна: Наталія Кирилівна вбачається йому жінкою "доброго темпераменту, тільки не старанна, і не вміла у справах, і розуму легкого" [12, с. 501]. У той час як про небачене для жінки владолюбство царівни Софії не писав, напевне, лише лінивий. Серед дослідників побутує думка, що Софія, керуючись надзвичайним честолюбством, йшла до влади напролом, не бажуючи здавати позицій. Проте, той же Платонов, визнаючи, що Софії дуже хотілося з правительки перетворитися на самодержицю (вона навіть самочинно іменує себе "самодержицею" в офіційних актах), усе ж зазначає, що вона не могла наважитися на які-небудь різкі міри для укріплення себе на престолі [23, с. 309]. Таке твердження дещо не в'яжеться із виліпленням вченими історіографічним макетом "залізної царівни", як не в'яжеться із фанатичним блиском очей на її знаменитому портреті.

Один з найбільш авторитетних сучасних дослідників того періоду російської історії, М. І. Павленко, теж підкреслює політичні амбіції Софії, називаючи її "душею" угруповання Милославських, розумною, владною та вельми енергійною жінкою, що таємно мріяла про корону [22, с. 24]. Разом з тим дослідник підкреслено ігнорує наявність політичної суперниці у царівни, зазначаючи, що серед клану Наришкіних не було жодної значимої постаті [22, с. 26]. Таким чином, ми можемо віднести Павленка до табору тих істориків, які відмовляля Наталії Кирилівни в одній із головних ролей політичної вистави, присвяченій боротьбі за престол між сестрою та братом. На думку Павленка, "нетямуща у політичних

інтригах цариця Наталія разом із своїми бездарними родичами не зуміла взяти владу до своїх рук та організувати достатньо авторитетний уряд" [22, с. 30]. Проте, зобразивши Наришкіну політично аморфною особистістю, історик відзначає, що саме вона відкрито виступила проти вживання в офіційних документах титулу правительки: "Для чого вона стала писатися разом з великими государями разом? У нас люди є, і вони ту справу ж покинуть" [22, с. 36]. Павленко бачить роль Наталії Кирилівни в тих подіях на кшталт ролі шекспірівського Яго – начебто, вона нишком підігрівала властолюбство Петра, намагаючись викликати у ньому своєрідні ревнощі до політично успішної сестри. Самій царівні історик безапеляційно приписує намір здійснити дворцевий переворот з метою здійснення влади. Підсумовуючи, ми можемо прийти до висновку, що М. І. Павленко не бачить у політичній боротьбі кінця XVII ст. гендерного конфлікту, на його історіографічному промокальному папірці не проступає слід протистояння двох жінок.

Звичайно, слід визнати, що думку стосовно боротьби за престол кінця XVII ст. як політичної дуелі двох жінок, не можна назвати домінуючою в історіографії. Більшість істориків традиційно вбачають у цій боротьбі лише загострення протистояння кланових угруповань. І якщо значимість ролі царівни Софії у тих подіях не викликає ні у кого з дослідників сумніву, то образ Наталії Кирилівни якось губиться серед описів бунтів, кривавих розправ та придворних інтриг. Досить цікавим видається твердження О.М. Мухіна, що той конфлікт угруповань еліт – це, по суті, війна Червоної та Білої Троянди у російському варіанті [21, с. 99]. Проте, спроб розглянути російську "війну Троянд" безпосередньо як жіночу боротьбу ми, за виключенням гіпотез, образно кажучи, пунктирного характеру, практично не спостерігаємо. Звичайно, протистояння царівни та її мачухи досить повно висвітлено в історіографії. Проте, це протистояння зображається, швидше, як виключно родинна неприязнь – така собі російська модель Кайдашевої сім'ї. І знову ж такі історіографічні "ковдру" перетягує на себе царівна Софія – саме у її амбіціях та честолюбстві історики у більшості бачать рушійну силу того вибору, який зробила Росія на перехресті "старого" і "нового" шляхів.

Таким чином, характерними ознаками значимості гендерного аспекту в контексті політичної боротьби кінця XVII ст. у працях російських істориків можна вважати: широко розповсюджену оцінку тогочасних подій як "генеральної репетиції" здобуття жінкою самодержавства в Росії; проставлення акцентів на політичних амбіціях сестри та матері Петра I на фоні зображення постаті юного царя як жертви таких амбіцій та історичних обставин; поступове заміщення "трафаретного" в російській історіографії образу царівни Софії як "богатирдівниці" образом своєрідної предтечі самодержавства жінок у Російській імперії; розвінчування міфу щодо антагоністичності політичних намірів царя та царівни стосовно "нового" та "старого" шляхів Росії відповідно.

Узагальнюючи, слід відзначити, що у працях сучасних істориків ми усе частіше зустрічаємо спроби поглянути на ті події під кутом гендеру. "Політична роль, суспільне та сімейне становище царівни Софії ... тісно пов'язані з протистоянням її мачусі цариці Наталії Наришкіній", – читаємо ми у сучасному нарисі, присвяченому проблемі жінки і влади [26]. І якщо на сьогоднішній день проблема ролі конфлікту цих двох жінок у тогочасних подіях практично не дискутується серед російських істориків, можемо припустити, що виникнення дискусій такого роду – лише питання часу.

1. Андреев И. "Зело премудрая девица" // Знание – сила, 2001. № 7.
2. Балязин В. Тайны дома Романовых. – М., 2007. 3. Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. – М.: 2008. 4. Богданов А. Царевна

Богом данной премудрости (о восприятии сов-ременниками царевны Софьи) // Наука и религия. – 1993. – № 8. – с. 24-36. 5. Буровский А. М. Петр Первый – проклятый император. – М., 2008. 6. Буровский А. М. Несостоявшаяся империя: [ист. исследование] / А. М. Буровский. – Красноярск, 2001. 7. Бушков А. Россия, которой не было. – М., 2005. 8. Валишевский К. Петр Великий. – М., 1908. 9. Васильева Л. Царевна Софья // Наука и религия. – 2000. – № 9. – с. 12-18. 10. Дирин П. Потешные полки Петра Великого. "Русский архив" за 1882 год, кн. 3., вып. 5. // <http://history.scps.ru/petr/dirin01.htm>. 11. Забелин И. Е. Домашний быт русских цариц в XVI и XVII столетиях. – М., 2008. 12. Заичкин И. А., Почкаев И. Н. Русская история. – М., 1992. 13. Кармазин Н. М. Избранные сочинения в 2 томах. – Москва-Ленинград, 1964. – Т. 2. 14. Ключевский В. О. Курс русской истории. // Ключевский В.О. Сочинения. – М., 1987. – Т.4. 15. Ключевской В. О. Сочинения в восьми томах. Том VIII. Исследования, рецензии, речи (1890-1905). – М., 1959. 16. Комиссаренко С.С. Культурные традиции русского общества. – СПб., 2003. 17. Коняев Н. М. Подлинная история дома Романовых. – М., 2007. 18. Костомаров Н. История России в жизнеописаниях ее главнейших

деятелей. – М., 2005. 19. Молева Н. Царь-девица // Знание – сила. – 1971. – № 1. – с. 6-12. 20. Мордовцев Д. Л. Русские женщины нового времени. Женщины I половины XVIII века. – СПб., 1902. 21. Мухин О. Н. Петр I: личность и эпоха в поисках идентичности (перспективы изучения). Методологический синтез: прошлое, настоящее, возможные перспективы. – М., 2005. 22. Павлиленко Н. И. Петр Первый. – М., 1975. 23. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории. – Ростов-на-Дону, 1997. 24. Пушкарёва Н.Л. Знамените россиянки. – М., 1991 // <http://pushkareva.narod.ru/zrl/>. 25. Россия при царице Софье и Петре // Записки русских людей. – М., 1990. 26. Семенкова Т. Г., Карамова О. Г. Русские великие княгини, царевны и царицы. Очерки. Женщины, деньги, реформы и власть. – М. 2005, http://www.mirkin.ru/_docs/semenkova_book_ch11.pdf. 27. Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. XIV. – М., 1963. 28. Соловьев С. Петровские чтения. Чтение четвертое // <http://www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/S/Solovjew/petr/ch04.html>. 29. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2. 30. Щербальский П.К. Правление царевны Софьи. – М., 1856.

Надійшла до редколегії 16.04.09

К. Ніколасць, докторант

КАДРОВА ПОЛІТИКА В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті проаналізовано наукові праці, присвячені вивченню кадрової політики КПРС в УРСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х років як одного з напрямів суспільно-політичної діяльності.

In the given article the author analyses scientific research about politic of preparing professionals of industry and agricultural of Communist party in Ukraine as one of others directions of social politic.

Уніфікація суспільно-політичних процесів на теренах СРСР здійснювалася в тому числі й за допомогою цілеспрямованої кадрової політики, яка передбачала розстановку представників правлячої партії на всіх ключових посадах у апараті управління, на промислових підприємствах та у сільському господарстві. Процес підготовки кваліфікованих кадрів висвітлювався в радянській історіографії відповідно до специфіки історіографічної ситуації. У історіографічному плані ця проблематика у роки незалежної України практично не розглядалася. За часів існування СРСР історіографічний аналіз праць, присвячених різним питанням підготовки кадрів для народного господарства, був здійснений А.В.Санцевичем [18], який справедливо називав партійні органи у якості організатора підготовки кваліфікованих працівників. У його роботі дано оцінку науковим дослідженням, автори яких вивчали підготовку працівників так званих масових професій. Аналіз робіт, в яких досліджувалася підготовка працівників розумової праці, в тому числі й для виконання керівних функцій у складі партійних чи радянських органів, певною мірою залишився поза увагою автора. Крім того, останнім часом з'явилася багато наукових праць, в яких кадрова політика партії оцінюється з нових позицій, і які залишилися поза сучасним історіографічним аналізом. Тут мова також йде про дослідження національних особливостей підготовки працівників в роки існування СРСР. Тому визначення стану дослідження кадрової політики в УРСР РСР залишається важливим завданням вітчизняної історіографічної науки.

Для історичних досліджень, присвячених висвітленню процесу підготовки фахівців на початку правління Л.Брежнєва, загалом характерним було позитивне сприйняття розширення кількості підготовлених працівників із визнанням доцільності та можливості швидкої перекваліфікації. В історичних дослідженнях 1970-х років більше уваги приділяли питанням забезпечення якості підготовки, означенню критеріїв визначення її рівня, доцільності розширення кількості кваліфікованих робітників певних професій. Така ситуація була зумовлена вимогами науково-технічного прогресу, коли важливим було не тільки забезпечити кількісні показники підготовки спеціалістів, а й забезпечити їх рівнем знань, що дозволяв творчо підходити до організації виробничого процесу.

У зв'язку із поглибленням науково-технічного прогресу до праць вітчизняних дослідників увійшла ще одна проблема, пов'язана із визначенням доцільності підготовки кадрів безпосередньо на виробництві, а також підвищення рівня кваліфікації так званих "практиків", тобто робітників, які успішно працювали, але не мали вищої освіти. Розбіжності у оцінках такого явища стосувалися в основному визначення співвідношення теоретичної і практичної підготовки. У цьому зв'язку історики також полемізували стосовно ролі комуністів у налагодженні виробництва. Якщо за часів Сталіна їх участь у керівництві виробництвом вимагала у першу чергу видатних організаторських здібностей, то у період Хрущова керівники повинні були мати й більш високий рівень економічних знань.

Прихід до влади М.Хрущова був, частково, результатом піднесення української партійної номенклатури за рахунок певного послаблення російської. Така тенденція може бути пояснена тим, що росіяни увійшли до сталінського оточення і опинилися під ударом децентралізації і децентралізації. Фактично в період 1965-1985 рр. було здійснено процес консолідації вищої партійної еліти із розмежуванням сфер впливу та повноважень вищого та регіонального партійного керівництва. Саме прагнення М.Хрущова примусити існувати вищу партійну еліту у стані постійної ротації можна назвати причиною відносно злагодженого виступу проти нього вищих партійних керівників [21, 283].

Багато уваги у історико-партійних дослідженнях представників радянської історіографії приділялося діяльності партійних організацій по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів. Це питання розглядалося як один із основних напрямів внутрішньої політики держави. Фактично кадрова робота по розміщенню на відповідальних посадах керівників-комуністів забезпечувала можливість існування однопартійної системи в рамках існування тоталітарного режиму. Політичне значення такої роботи полягало у забезпеченні безумовного виконання рішень вищих партійних органів керівними працівниками на місцях.

О.М.Закусило вивчав досвід роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів у 1971–1975 роках, відзначаючи якісне покращення кадрового